

Микола Ільницький

ПЕРША МОНОГРАФІЯ ПРО ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО

Надъярных Н.С. Дмитрий Чижевский. Единство смысла. — Москва: Наука, 2005. — 366 с.

Ніна Степанівна Над'ярних в енциклопедичних довідниках фігурує як російський літературознавець. Не перечу: протягом багатьох років вона працює в Інституті світової літератури ім. М.Горького Російської академії наук (раніше Академії наук СРСР). Та водночас її зцілковитою підставою можна називати російським україністом або українським літературознавцем, що проживає у Москві, оскільки її творчі зацікавлення нерозривно пов'язані з українською літературою, а контакти з українськими колегами завжди були тісними й обопільно корисними. Може, це озивається поклик родинних місць — народилася Ніна Степанівна в м. Остеріна Чернігівщині, може, триває традиція, позначена іменами таких авторитетних учених, як Микола Гудзій — сьогодні поряд із Ніною Над'ярних у цьому ж Інституті широко відомий в Україні Юрій Барабаш.

В особі сьогоднішньої ювілярки маємо не тільки глибокого дослідника — теоретика, історика літератури, компаративіста, критика, перекладача, а й надзвичайно доброзичливу, чуїну людину, готову завжди підтримати, порадити, допомогти. А така допомога не раз була потрібна в ті часи, коли в Україні у всьому шукали ворожих підтекстів та інших проявів ворожої ідеології. Пригадую далекий уже 1965 рік. Недавно затверджений головним редактором журналу "Жовтень" Ростислав Братунь, який намагався реформувати часопис, дати в ньому дорогу обдарованій молоді, дуже швидко викликав недовіру партійного начальства (обласним ідеологом був тоді Валентин Маланчук, незабаром він в'ївся у печінки всій Україні). Отож новий редактор вирішив пошукати підтримки серед літераторів Москви, зв'язаних з українським літературним процесом, і організував обговорення журналу в Спілці письменників СРСР. Таку підтримку він справді здобув, хоч це й не врятувало його від звільнення. Серед тих, хто взяв участь в обговоренні, запам'ятався трунтовний аналіз літературно-критичних публікацій, зроблений тоді Ніною Над'ярних.

Відтоді наші контакти не переривалися. Не забуду такий вчинок з її боку стосовно мене. На Міжнародній конференції Інституту світової літератури та Спілки письменників СРСР, присвяченій новому прочитанню історії літератури (Москва, 1989 р.), вона зняла свою доповідь, щоб я міг оприлюднити замовчувані імена й цілі літературні угруповання в Україні. Сама вона не тільки пильно стежила за літературним процесом в Україні, а й брала в ньому участь, виступаючи на наукових конференціях та як опонент дисертаційних праць, експерт ВАКУ, автор передмов до російських видань творів Т.Шевченка, І.Франка, М.Коцюбинського тощо, а також як перекладач художніх творів.

Монографії і статті Ніни Над'ярних, які публікувалися у Росії і в Україні, завжди викликали жвавий інтерес новизною підходів і глибиною аналізу. Вона була одним із піонерів розробки методології типологічного підходу до літератури, який приходив на зміну "впливології", звісно ж, у плані одностороннього руху — впливу російської літератури на всі інші національні літератури тодішнього СРСР. У книжках

“Типологічні особливості реалізму”, “Література і духовне життя”, “Сучасність в українській літературі”, “Зброя іскриста” та інших, у низці статей простежено “зустрічні течії” і щільне переплетіння мотивів, течій, жанрів. Сьогодні Ніна Степанівна така ж чутлива до нових літературознавчих ідей, концепцій, але випробовує їх на міцність здобутками історичної поетики, вона не накладає на живе буття літератури апріорної матриці, а робить узагальнення на основі фактів. Справжнім творчим подвигом ученого стала її монографія про видатного славіста ХХ ст., дослідника української, російської та інших слов’янських літератур Дмитра Чижевського, роздуми про яку долучаємо до ювілейних побажань Ніні Степанівні.

Ім’я видатного ученого-славіста Дмитра Івановича Чижевського поволі, але ґрунтовно повертається в духовний обіг тих народів, культуру яких він досліджував, зокрема в інтелектуальну атмосферу України, сином якої він був. За перевиданням таких його фундаментальних праць, як “Історія української літератури” (Тернопіль, 1994), “Українське літературне бароко” (К., 2003), настала черга чотиритомного видання філософських творів (К., 2005) та українського перекладу “Порівняльної історії слов’янських літератур” (К., 2005). Про серйозність зацікавлень внеском ученого в науку свідчить збірник наукових праць “Дмитро Чижевський і світова славістика” (Дрогобич, 2003), який містить матеріали однойменного Міжнародного симпозиуму (Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І.Франка, травень 2001 р.), спогади про вченого та публікації деяких його недрукованих статей і листів.

І ось — перша ґрунтовна монографія про Дмитра Чижевського. Вона видана в Москві і належить московському літературознавцю Ніні Над’ярних, відомій дослідженнями українсько-російських літературних контактів і типологічних спорідненостей у загальнослов’янському контексті.

Ця праця Н.Над’ярних не є монографією у звичному, сказати б, класичному розумінні цього поняття, де послідовно розгортається життєвий і творчий шлях ученого, формування його поглядів, аналіз праць. За формою це радше літературознавчі, історіософські й теоретико-естетичні етюди, що окремі аспекти цілісної системи поглядів ученого сфокусовують у єдиний пучок, “підсвічують” основну проблему, сформульовану в назві книжки, — “Єдність смислу” (залишаємо це слово при перекладі, хоч деякі мовознавці пропонують українською замінювати його на “сенс” або “зміст” — і те й те не охоплює всіх граней його значення, та й в українській літературі зафіксовано воно в усіх мовних стилях).

Власне, авторка обирає як мотто до свого дослідження саме цю формулу — квінтесенцію етичної теорії вченого, його розуміння єдності буття, онтологічної повноти особистості як індивідуального проявлення “духу часу” й “духу народу”. “Справді, етична теорія, як і будь-яка інша теорія, — читаємо в статті Чижевського “Про формалізм в етиці (Нотатки про сучасну кризу етичної теорії)”, — виростає, як осмислення дійсності. Кожне осмислення дійсності — таємничий і загадковий акт стягнення в єдності смислу багатства, строкатості та багатогранності хаотичної багатоманітності світу. Світ організовується, упорядковується, з’єднується в актах осмислення” (с.265). До наведеної цитати додамо, що стаття була опублікована в 1928 р. із зазначенням титулу автора — “приват-доцент”, хоч насправді на той час він уже був професором Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова у Празі, отже, була написана принаймні роком раніше.

Ця певною мірою програмна праця вченого засвідчила, як він утверджувався у своїх філософських позиціях, і публікація її в “Додатках” до монографії дуже доречна — попри те, що вона послужила ключем до розшифрування світоглядних позицій ученого, ця праця буде введена в науковий обіг — адже у згаданому чотиритомнику філософських творів Д.Чижевського її немає.

Ще одним “вступом” до філософської системи вченого, дослідниці прислужилась характеристика, яку дав Чижевському, рекомендуючи його на посаду викладача славістики Галльського університету, його вчитель, один із найвизначніших філософів ХХ ст., засновник школи феноменології Едмунд Гуссерль: “Це дуже освічений, самостійно мислячий філософ, виходячи зі своєї славістики, захоплений переважно Гегелем, він

водночас перебуває під впливом феноменології, при цьому йому притаманна різюча широта знань, що охоплює різні ділянки культури” (с.3).

Н.Над'ярних зізнається, що саме Гуссерлю вона “довірила визначити майбутній максимум” свого дослідження. Згодом ця Гуссерлева характеристика Чижевського доповниться зв'язком у його поглядах феноменології з герменевтикою, яку чільний представник цієї школи Г.Г.Гадамер визначає як онтологію, шлях розуміння (він, до слова, теж написав теплі спогади про Дмитра Івановича), відзначаючи злитність філософських та філологічних начал у наукових поглядах Д.Чижевського.

Власне, з таких самих методологічних засад Н.Над'ярних підходить до характеристики постаті Д.Чижевського як філософа й літературознавця в єдності цих іпостасей в одній особі. Вона обирає шлях, що веде від фрагменту до широкої панорами, де цілісність створює саме методологічний підхід, при чому авторка демонструє вільну орієнтацію у складному розгалуженні філософсько-естетичних напрямів, концепцій, шкіл. Дослідниця обирає для аналізу переважно ті праці вченого, які, з одного боку, зв'язані з українською філософією і культурою, а з другого — містять потужний філософсько-естетичний потенціал. У монографії простежується логіка розвитку дослідницької думки Чижевського, що має як горизонтальні, так і вертикальні виміри.

Скерованість дослідниці на “духовний центр усієї людської життєдіяльності”, власне, і цementsує багатоаспектність проблематики праць вченого, де одним із центральних понять його системи виступає поняття канону — не як методу з його унормованістю, небезпекою застиглої догми, а як виразу рухомості, зміни, процесу. Для Чижевського, наголошує дослідниця, характерне трактування канону як процесуальності, динаміки. Саме ідею зміни культурно-історичних епох поклав він в основу періодизації історії української літератури, виділивши як константу чергування стилів за принципом коливання між типами культури, що протистоять один одному (“хвильова теорія”): ренесанс — бароко, класицизм — романтика, реалізм — неореалізм (модернізм), отже, чергування між простотою і складністю, прозорістю і “затуманеністю” думки, гармонійністю і дисгармонією форми.

Не можна сказати, що в українському літературознавстві до Чижевського не було застосовано спроб періодизації української літератури за стильовими параметрами: стосовно ХІХ ст. це робив М.Зеров, стосовно всієї історії літератури такий принцип задекларував М.Гнатишак. Д.Чижевський здійснив його на високому рівні теоретичної аргументації та історико-літературного аналізу в “Історії української літератури” (Нью-Йорк, 1956). “Історія...” Чижевського була гостро розкритикована в УРСР. Автором цієї критики волею обставин був... академік Олександр Білецький. У доповіді “Завдання та перспективи розвитку українського літературознавства” (1957) він висловив обурення тим, що Чижевський “з особливою пристрасстю смакує [...] так званий “барок” (бароко) в літературі ХVІІ — ХVІІІ століть і все, що не має відношення до “політики” і до класової боротьби”¹. Той самий академік, який ще два роки перед тим, а саме в 1955 р., у тезах “Проблема періодизації літературного процесу виступив проти погляду на літературу як на ілюстрацію соціальної історії і закликав розробляти принципи “періодизації, яка враховує художню специфіку літератури і відносну самостійність її розвитку...”². Звідси явно видно “замовний” характер цієї критики. Незабаром у статті “До питання про періодизацію історії дожовтневої української літератури” О.Білецький повернувся до “Історії...” Д.Чижевського. Тон її вже стриманий, видно, що автор готовий погодитися з багатьма думками гарвардського професора, бо домінують у статті ті самі акценти, що й у Чижевського. Але радянський літературознавець не міг (не мав права) прийняти того, що Чижевський “літературу Київської Русі вважає давньою українською літературою; поглядами радянських істориків чи літературознавців він нехтує, не вважаючи за потрібне і заперечувати проти них...”³.

Д.Чижевський по-своєму зреагував на таку критику. Цю реакцію він продемонстрував на Міжнародному конгресі славистів у Празі в серпні 1968 р., про що розповів

¹ Білецький О. Збір. творів: У 5 т. — К., 1966. — Т.3. — С.75.

² Там само. — С.568-569.

³ Там само. — Т.2. — С.59.

згодом польський славіст, професор Гейдельбурзького університету Анджей Вінценз. Чеські і словацькі вчені ставилися до Чижевського з пієтетом, тому “для його доповіді про східнослов’янське бароко виділили велику залю. Господарі нишком плекали надію, що знаменита доповідь Чижевського (а що вона буде знаменитою, в тому ніхто не сумнівався) допоможе зняти табу, яке вже з тридцять років тяжіло в СРСР над дослідженнями з цієї літератури. Заля була набита, панувала атмосфера напруженого очікування. Чижевський підійшов до кафедри, привітав присутніх і заявив по-російськи досить схвильованим і не дуже чемним голосом, що ... доповіді не прочитає на знак протесту проти замовчування його імені та його наукових праць у Радянському Союзі протягом десятиліть. Зчинився міжнародний скандал, господарі попали в незручне становище [...] Проте, як любив говорити Чижевський, треба мати щастя. Тиждень пізніше радянські танки були в Празі. Коли я приїхав до Праги вдруге, виступ Чижевського згадували з захопленням...”⁴.

Авторка монографії не бачить потреби торкатися таких, ще свіжих у пам’яті представників старшого покоління, ідеологічних пристрастей. Свою позицію щодо концепції української літератури вченого вона формулює чітким положенням, що “практично Чижевський створює закінчену систему етногенетичної і соціокультурної передумови українського історіографічного канону” (с. 60). У її дослідженні критерієм, що об’єднує епохи, виступає ідея національної самосвідомості. Прорізаючись через складні історичні та політичні пласти, вона з давнини проникає в сучасність, із колективної пам’яті народу проростає в особистісну свідомість. Така логіка веде дослідницю від характеристики історіософської моделі Д.Чижевського до аналізу світогляду одного з найяскравіших виразників національної самосвідомості — Григорія Сковороди. Авторка підкреслює, що Д.Чижевського в постаті Сковороди цікавила не тільки його символічна інтерпретація світу, хоч саме вона стає осердям світогляду українського філософа, а й з’ясування його місця як етапу в духовному поступі України.

Постать Григорія Сковороди постає в інтерпретації Д.Чижевського у контексті епохи Бароко як одного з найвищих досягнень у духовній історії українського народу. Дослідниця наголошує, що саме Чижевському належить визначення барокової антитетики, тобто поділу світу на протилежності — ідеальну й реальну субстанції буття, як найвищої світоглядної константи Г.Сковороди. Цю антитетику, це протистояння, цю подвійність він черпав як у діалектичному методі античності, так і в християнському світогляді. Але Чижевський, стверджує дослідниця, іде далі: він бачить у цій дуальності як двох атрибутах єдиної субстанції одну з основоположних прикмет європейської духовності, що в ХХ ст. породила трагізм “розлому” культури.

Для Н.Над’ярних численні сковородознавчі праці Д.Чижевського українською, німецькою та російською мовами, передусім монографія “Філософія Г.С.Сковороди”, цікаві не тільки інтерпретацією поглядів філософа як зразка універсалізму, синтези, що випереджувала свій час, а й як етапу в осягненні його теорії макро- і мікрокосмосу. У цьому аспекті цікавий розділ монографії “Мисленнєва співрозмова (собеседование мышления) І.Франка і Д.Чижевського”. До цього “діалогу” варто зробити ремарку: Чижевський ні в “Нарисах історії української філософії”, ні в інших працях не розглядав філософських поглядів І.Франка. З приводу цього він, здається, нарікав на відсутність у бібліотеках тих міст, де йому доводилося працювати, відповідних матеріалів, хоча в деяких працях посилався на праці І.Франка, відзначаючи при цьому широту поглядів та глибину думок їх автора.

Отже, “співрозмова” двох учених у монографії — змодельована, і сама авторка підкреслює своєрідність свого зіставлення, у якому взаємодіють притягання — відштовхування: “З розбігу мені навіть спало на гадку про якісь типологічні аналогії. Але мене зупинили відмінність підходів, суто індивідуальне бачення предмета” (с. 139). У чому ж вона вбачає цю відмінність? І.Франко, на думку дослідниці, вписує постать Сковороди в парадигму зміни епох, коли “зароджується тип новочасного письменника, що виступає не як речник типових поглядів маси або приписів традиційної доктрини,

⁴ Вінценз А. Дмитро Чижевський // *Чижевський Д. Українське літературне бароко.* — К., 2003. — С.541.

але як індивідуальна поява зі своїми власними поглядами, виробленими сильно розвигнм індивідуальним життям і думанням”⁵. Але при цьому Франко не аналізував поглядів Сковороди-філософа, вважаючи їх неоригінальними (“в історії філософії він не займає ніякого місця”), а поезії незграбними (“вартість його віршів дуже мінімальна”), водночас “Байки харківські” ставив дуже високо, вище Сааді.

Розбіжність думок І.Франка й Д.Чижевського стосовно Сковороди може спантеличити читача, але для Н.Над’ярних вона не тільки зрозуміла, а й закономірна, і причина такої розбіжності криється в самій Франковій характеристиці: Сковорода — “людина з європейською освітою, аскет, але водночас життєрадісний оптиміст, який вимагає від життя мало, а дає йому взамін усе. Як письменник він дитя свого часу і обертається в його формах...”⁶. Власне, ця остання фраза з Франкової енциклопедичної статті “Южнорусская література” може служити ключем для розшифрування цієї суперечності: коли він дивиться на Сковороду як історик, тобто сприймає “текст Сковороди” в контексті його епохи (“обертається” в її формах), він усвідомлює її вагомість, коли ж читацькі “очікування” його сучасні — тоді критерії змінюються. Франкова позитивістська епоха не схильна була сприймати бароко, уважаючи його естетику штукарством, і Франко значною мірою поділяв такий погляд. Та, з другого боку, він бачив масштаб постаті Сковороди, й це не могло не позначитися на його оцінках.

Для Д.Чижевського такої роздвоєності не існувало, “Сковороду він оцінює як письменника барокового, відштовхуючись від свого ж розуміння бароко, що має високу наукову репутацію пізнання цієї епохи в українській культурі” (с.141). Учений зосереджувався на тому в Сковороді, вартість чого заперечував І.Франко: на його філософії й літературній творчості, породжених епохою Бароко.

Виникає питання: у чому ж тоді бачити діалог між Франком і Чижевським стосовно постаті Сковороди? Відповідь на нього в монографії цілком обґрунтована: “Спільне й відмінне у Франка й Чижевського в підходах до Сковороди очевидні й зумовлені різними завданнями, які вони перед собою ставили. В їхній “мисленнєвій співрозмові” певна наукова змагальність. Не в сенсі, звичайно, хто голосніше, а набагато тонша, в дусі платонівських діалогів, коли кожний з учасників пропонує свій підхід, а в результаті відбувається рух (прагнення) до істини. В нашому випадку — утвердження обома вченими високої ролі особистої художницької свідомості в діагностиці літературного розвитку” (с.142).

Сучасного читача може здивувати майже юридичне формулювання одного з розділів монографії: “Виправдання бароко”. Однак у контексті праці воно логічне: Дмитрові Чижевському судилося стати не просто дослідником, а по суті відкривачем українського бароко як самобутнього і яскравого явища на карті європейської культури XVII — XVIII століть. Саме Чижевський увів у науковий обіг термін “літературне бароко”, і він тривалий час не приживався, позаяк твори цього періоду, за словами вченого, до художньої літератури зазвичай не відносили, вважаючи їх тільки джерелом культурної, політичної та національної історії. Чижевський такий погляд категорично заперечував і створював, за власним визнанням, “образ бароко як синтетичної духовної течії, як спроби синтезу культури Середньовіччя (“Готики”) та Ренесансу” (с.149). Він запропонував два підходи до цього явища, що досі зберігають фундаментальний характер, зокрема виявив у ньому синтез латино-католицьких та слов’яно-православних начал. Важливим було те, що в добу Бароко активізувалися зв’язки української культури з культурою Заходу, вона ввійшла в європейський культурний контекст, зберігши при цьому східне обличчя.

Сьогодні нема потреби докладно зупинятися на аргументації ученого: праця “Українське літературне бароко” (авторська назва “Український літературний барок”) перевидана в Україні (К., 2003), про бароко як стиль епохи з’явилася низка праць сучасних українських учених, передусім Д.Наливайка, який показав, що українське бароко було щільно зв’язане з візантійською культурою, зокрема із творчістю Іоанна Златоуста, а також увібрало фольклорні елементи.

⁵ Франко І. Збір. творів: У 50 т. — К., 1983. — Т.40. — С.342.

⁶ Франко І. Збір. творів: У 50 т. — К., 1984. — Т. 41. — С117.

Н.Над'ярних у книжці “Єдність смислу”, керуючись підходами Д.Чижевського, простежує тяглість барокової лінії в українській літературі. Представником традиції виступає Павло Тичина — один із найоригінальніших поетів першої половини ХХ ст. Дослідниця тонко простежує в його збірках “Сонячні кларнети”, “Замість сонетів і октав”, “В космічному оркестрі”, поеми-симфонії “Сковорода” зв'язок як із бароковою традицією, так і з творчістю самого Сковороди.

Такий прорив у необароковість виправданий і з огляду на те, що Чижевський свою “Історію української літератури” довів до етапу реалізму (і то в пізнішому додатку до неї), а в “Порівняльній історії слов'янських літератур”, де охоплено й період неоромантизму (модернізму), українська література репрезентована лише кількома іменами (О.Олеся, Г.Чупринки, М.Рильського та П.Тичини) як зразками порушення філософської і соціальної проблематики з використанням модерністичних форм письма.

Аналіз поезії раннього Тичини веде дослідницю до думки про поєднання в його поезії рис бароко й футуризму: “Тут давно вже пора сказати про те, що прямих зв'язків між бароко і футуризмом, звичайно, не існує; їх спорідненість — “спорідненість протилежностей”; “повстала з парадоксу естетика бароко не втратила цієї якості й тоді, коли знайшла продовження в історії” (І.Смирнов). Тим часом ізоморфізм двох поетичних систем у космічному циклі Тичини викликаний його задумом. Всмоктуючи сквородинську філософію “серця” і національний бароковий код, поет пророщував їх у сучасність, зміцнюючи українську духовність, етногенетичну пам'ять. Водночас стривожений прогресуючим духовним збідненням суспільства, він прогностично сміливо й різко — до виклику! — зіштовхував мислительний досвід минулого з абсурдністю творених на ходу міфологем” (с. 181).

Деякі положення дослідниці перегукуються з думками Д.Чижевського в його статті “Про поезію російського футуризму”, вміщеній у “Додатку” до монографії, зокрема щодо мовного новаторства. Про барокову традицію російського футуризму мова не йде, оскільки бароко як філософсько-естетична система в Росії не сформувалася через його розірваність на частини (див. статтю Д.Чижевського “Бароко в російській літературі”), до того ж у ньому відчувався великий український вплив, оскільки серед його представників було чимало вихідців із Києво-Могилянської академії. Тому деякі — опосередковані — барокові джерела в російському футуризмі все ж можна виявити.

Маю на увазі, зокрема, угруповання російських футуристів “Гілея”, створене 1910 р. у маєтку Бурлюків (Чернянка на Херсонщині) з ініціативи Давида Бурлюка та Велемира Хлебникова, до якого ввійшли також Ігор Северянин, Ніколай Каменський, Владімір Маяковський, Борис Пастернак та ін. Українські корені частини з них та вплив на них українського середовища наклали відбиток на характер раннього російського футуризму, в якому дослідники (приміром, Б.Рубчак із США) виявляють українські сліди.

Подаючи постаті письменників крізь інтерпретаційні окуляри Чижевського, дослідниця шукає “онтологію розуміння” й виділяє домінанту кожного з них, що підкреслюють назви розділів монографії: “Історичний антропоцентризм Т.Г.Шевченка”, “Метафізика Гоголя”, “Я” в ситуації підпілля. Двійництво — тривала проблема” (Ф.М.Достоевський). Таким чином, виникає ефект кількавимірною віддзеркалення.

Суттєво доповнюють дослідження Н.Над'ярних “Додатки”, які містять статті Д.Чижевського з різних періодичних видань або ж виявлені в архіві вченого (“Про формалізм в етиці...”, “Сковорода і німецька містика”, “Про поезію російського футуризму”, “Евгемеризм у старослов'янських літературах” та кілька рецензій).

Отже, перед нами концептуальне наукове дослідження, зразок глибокої інтерпретації філософських і естетичних засад одного з найавторитетніших славістів ХХ ст., здійснене на рівні сучасних методологічних підходів.

м. Львів

